

ТРЕРА ЈУЖНОМОРАВСКА БРИГАДА (јануар-мај 1944. године)

По наређењу Милисава Караичића Недељка, члана Главног штаба НОВ и ПО Србије и ПК КПЈ за Србију, првих дана јануара 1944. године Расински партизански одред кренуо је из Ломнице и преко Јастрепца спустио се у село Горња Бресница, где се састао са Јастребачким партизанским одредом. Овако спојена и обједињена велика јединица НОВЈ крстарила је неколико наредних дана северним крајем Топлице, силазила до у непосредну близину Прокупља и изводила неке мање борбене акције.

БРИГАДА ЈЕ РОБЕНА

Трећа српска јужноморавска народноослободилачка (НО) бригада формирана је Наредбом Главног штаба народноослободилачке војске и партизанских одреда Србије (Главни штаб НОВ и ПО Србије) за 13. јануар 1944. године, која је гласила:

»Пошто су створени услови за образовање нових јединица Народноослободилачке војске и с обзиром на задатке који пред нашом Народноослободилачком војском стоје,

НАРЕБУЈЕМО:

1) Да се на терену Јастрепца формира III јужноморавска бригада.

2) За штаб бригаде одређују се:

- командант: Станислав Јовановић, заменик команданта Пане Дукић Лимар, политкомесар Јован Крстић, заменик политкомесара: Животије Савић, начелник штаба: Милош Стојановић.

3) Помоћни део штаба:

- за интенданта бригаде: Раде Ристић, за културно-просветни рад: Жика Анђелковић, за санитар: Стева Тодоровић и четврти члан: Милорад Мијовић.

4) Штаб бригаде одредиће штабове батаљона и команде чета.

Смрт фашизму - Слобода народу!

За Главни штаб
Милисав⁸⁾

Веома је илустративан и детаљан извештај који је о оснивању 3. јужноморавске НО бригаде и атмосфери што је тога дана, 14. јануара 1944. године, владала у селу Велика Плана (топличка) код Прокупља поднео Недељко Караичић Милисав, 16. јануара 1944. године ПК-у Србије, обавестивши најпре о том Драгог Стаменковића Бранка. Извештај се овде доноси у изводима:

»Друже Бранко,

Постављени задатак извршио сам 14. о. мес. формирана је З.Ј.М.Н.О.Б., у коју је ушао предвиђени број бораца. Борци су сви наоружани са пушкама, аутоматским оружјем: 2 лака немачка митраљеза Зорка, 2 холандска, 8 пушкомитраљеза, док тешки митраљез неће носити, зато што нема довољно реденика. У бригаду су ушла 2 јастребачка цела батаљона и 2 чете »Расинаца« и 2 чете јастребачког.⁹⁾ Морал бораца је на висини, иако се није вршио добровољни избор.

Штаб бригаде је састављен од свих оних које смо ми предвидели. Избор штаба вршен је на следећи начин: прво, саветовао сам се са другом Сељом (Радош Јовановић - п.а.) па онда са данашњим бригадним комитетом, онда смо сазвали штаб бригаде и предложили овај избор са којим су се они у потпуности сложили. Затим у заједници са штабом бригаде изабрали смо штабове батаљона и команде чета, позвали штабове батаљона, предложили њима штабове батаљона и команде чета и после извесне дискусије и неких предлога штабови батаљона сложили су се са нашим предлогом. Но пре свега ми смо их упознали са штабом бригаде са којим су се и они у потпуности сложили. Формирању бригаде присуствовало је пре-

⁸⁾ Архив Србије (Раније АИРПС), Одељења НОБ у Железнику, Београд, (у даљем тексту; АС) докуменат бр. 4, Објављено у *Зборнику НОР*, I, 7, док. 7.

⁹⁾ Два јастребачка батаљона из 1. јужноморавског НОП одреда, затим две чете из Расинског и две чете из Јастребачког НОП одреда »Никодије Стојановић Татко«.

ко пет хиљада сељака и сељанки, међу њима је било и доста омладинаца. Ја сам заједно са Сељом извршио смотру, онда је одата пошта палим друговима у борби, затим је извршена заклетва на којој се заклело 90% који су били незаклети, онда сам ја говорио у име Главног штаба, Сеља у име ОК Партије, Корчагин (Аранђел Младеновић - п.а.) у име ОК-а СКОЈ-а, један из Среског Н.О.О.-а, једна другарица у име АФЖ-а (Јулијана Бошковић, члан среског добричког партијског руководства - п.а.), друг Мргуд као политички комесар бригаде и друг Јова као командант бригаде. По завршеним говорима наступио је програм културно-просветног одбора у коме је била једна тачка певања италијанских народних песама, које су отпевали 6 Италијана који се боре у бригади.¹¹⁾ Они су својим песмама у народу изазвали опште задовољство. По завршеном програму наступила је игранка. Пре културно-просветног програма читани су телеграми. На прославу формирања бригаде дошло је неколико омладинских радних и борбених чета: њихов долазак био је војнички. Овој прослави присуствовало би преко 10 хиљада људи само да смо им раније могли јавити дан прославе. Они су обавештени уочи тога дана. Дало се приметити да народ овог краја више него игде воли своју војску... Дисциплина у бригади је на одговарајућој висини; има изгледа да они уведу завидну дисциплину и ред...¹²⁾

О формирању 3. ЈМНО бригаде, Окружни комитет КПЈ за Лесковац обавестио је ПК КПЈ за Србију већ 18. јануара 1944. године веома исцрпним извештајем.¹²¹⁾

У штабу новоформиране 3. ЈМНО бригаде били су: командант Станислав Јовановић Јова, из Костадиновда, активни подофицир бивше југословенске војске; политички комесар Јован Крстић Мргуд, из Дреновчића, радник; заменик политичког комесара и партијски руководилац бригаде Живојин Савић Срба, радник из Крушевца; заменик команданта Пане Букић Лимар, из Копљука код Босанског Петровца (Босна), радник у Крушевцу; начелник штаба Милош Стојановић Принцип, из Цапарда (Зворник у Босни), железнички чиновник.

У помоћном делу штаба бригаде били су: интендант Раде Ристић, одговоран за културно-просветни рад био је Жика Анђелковић, за санитет је био одговоран Стева Тодоровић и

¹⁰⁾ Били су то Италијани, немачки заробљеници, који су у Јастребачки НОП одред дошли у касну јесен 1943. године.

¹¹⁾ > 36. НОР, I, 7. док. 15.

¹²⁾ > 36. НОР, I, 20, док. 121.

писар у штабу бригаде, односно омладински руководилац бригаде, био је Милорад Мијовић Предраг, ђак из Прокупља.

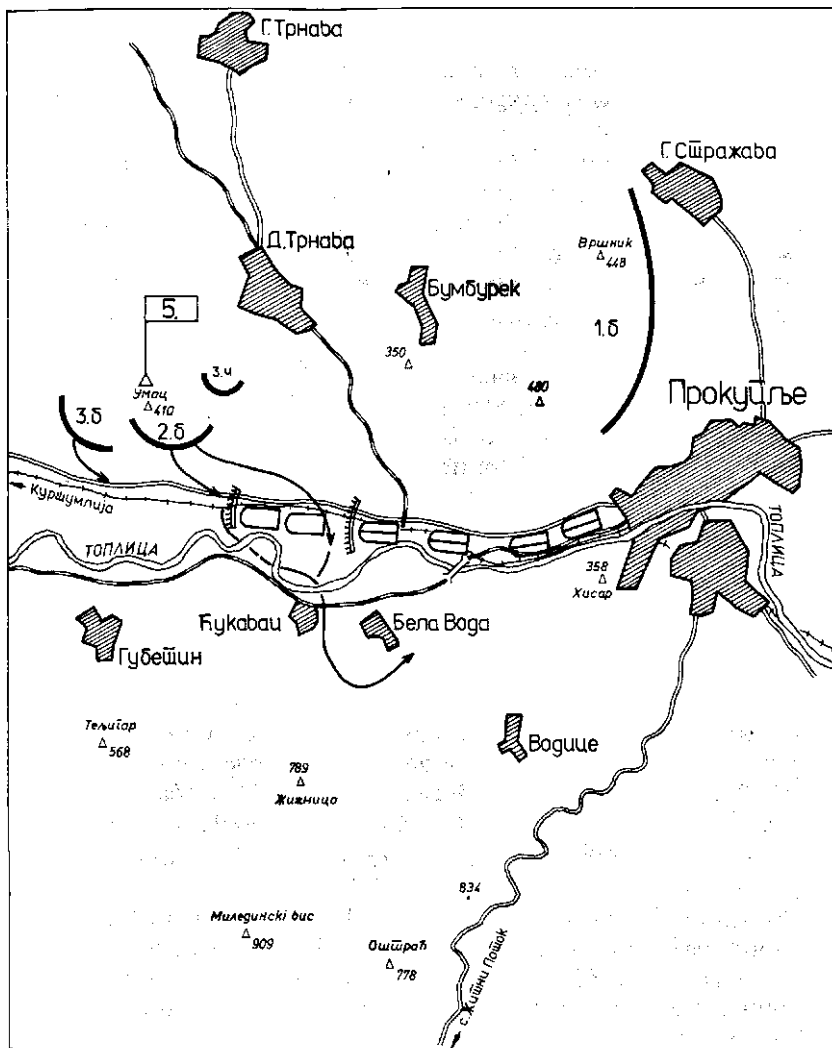
О штабу 3. ЈМНО бригаде Недељко Караичић Милисав, у већ поменутом извештају, пише: »... Штаб бригаде ће у потпуности одговорити задацима који се пред њега постављају. Има доста изгледа да овај штаб буде најбољи, а самим тим и бригада. Чим је штаб формиран и бригада, штаб је одмах сам почео да мисли о акцијама и већ су сами дали предлоге за акције које ће се изводити. Штаб као целина доста је добар. Поједини недостаци појединаца употпуњују се особинама других. Углавином сваки појединац од њих пун је полета и воље за радом. Чим су им постављени задаци они су просто полетали да их спроведу, и стално их видиш на раду. Њихов рад је смишљен и плански. Ја имам у њих пуно поверења, зато што су сви млади и имају довољно услова за даљи развитак.

Формиран је и помоћни део штаба бригаде и штабови батаљона, бригадни комитет Партије о коме ћу касније говорити док их боље упознам, исто тако комитет СКОЈ-а, културно-просветни одбор бригаде и батаљона. Такође је организована интендантура у бригади. Из овога се види да је на путу оживотворење целог рада у бригади... «

Укупио три батаљона у бригади бројала су око 350 људи, а 3. батаљон је назван Омладински. При формирању бригада је имала укупно 18 пушкомитраљеза разних типова: »брно«, »холандез«, митраљез, неколико немачких »зорки« и остало пушке. Експлозива за акције рушења пруге и мостова било је мало. Одећа и обућа је била слаба, али су борци тих снежних зимских јануарских дана 1944. године храбро и стоички издржавали све тегобе партизанске борбе.

БОРБЕНО КРШТЕЊЕ НА УМЦУ

Бригада је и 15. јануара 1944. године остала у Великој Плини (топличка) и мањим батаљонским деловима у најближим околним селима. Убрзано је завршавано војно и партијско-политичко организовање све до водова и чета. Народ је одушевљено прихватио бригаду, људи су сваки час доносили понуде и намирнице, сеоски опанчари и абације правили су опанке и гуњеве, а сељанке су доносиле зимске чарапе и џемпере. Чланови штаба бригаде и штабова батаљона водили су непрекидно разговоре са народом и објашњавали му значај формирања

Борба на Увцу, 16. јануара 1944. године

бригаде за даљи развој НОП у јужној Србији и за коначну победу над фашизмом и контрареволуцијом.

Штаб бригаде је већ овог дана започео са планирањем и разрадом прве борбене акције којом је требало показати непријатељу да се борба против њега све више и масовније раз-

вија, сузбити га у гарнизоне и не дозволити му терорисање овог већ нападеног народа током скоро трогодишње мучне окупације.

Штаб бригаде је правилно оцени ситуацију насталу формирањем бригаде, сигурно је знао да ће командант бугарског гарнизона у Прокупљу бити обавештен о овом значајном чину и да ће упутити јаче снаге према Великој Плани (топличкој), али не пре 16. јануара. Због тога је одлучено да се са Бригадом сиђе у непосредну близину Прокупља и постављањем заседа нанесу први и значајни удари у бугарској солдатеки.

Бригада је колонским распоредом кренула из Велике Планае око 20 часова. Покрет је био конспиративан, обилажена су усудна села, марш се изводио под веома тешким временским условима, снег је био дубок, а било је и хладно. На просторију Умца бригада је стигла око 24 часа. У Трнавском гшљу колоне су заустављене и штаб бригаде извршио је распоред својих снага према друму Прокупље - Мала Плана (топличка). Са циљем извлачења бугарских снага из Прокупља на биргадну заседу, штаб бригаде је нешто раније упутио чету 1. батаљона, под командом Божидара Станковића Даравеле, који је пресекао телефонске везе на комуникацији Прокупље - Куршумлија, а онда напао на бугарску караулу Сува чесма, на самој комуникацији. Бугари су одговорили жестоком пушчаном и митраљеском ватром, околни простор су осветљавали многобројним ракетама, тако да је све то одмах узбунило бугарски гарнизон у Прокупљу. По извршеном задатку чета се вратила у састав свога батаљона. Мањим деловима 1. батаљона извршен је напад на бугарску караулу у Доњој Трнави.

Око 2 часа 16. јануара бригада је заузела положаје за заседу на линији:

- Први батаљон на положајима Прокупачки виногради, са главним задатком обезбеђења левог бока бригаде из правца Прокупља, али и са важним задатком да не дозволи Бугарима да из рејона Стржаве угрозе позадину бригаде. Батаљон је посео положаје све до места званих Плехане куће и Черкеска мала.

- Други батаљон са основним задатком напада на бугарску колону држао је положаје на линији к. 368 - јужно од к. 472 (Умац) и даље дуж друма према Поточићу. У тактичкој резерви држао је једну чету у рејону Умац, која ће се у току борбе и напада на Бугаре прикључити батаљону и са њим остати све до краја борбе.

- Трећи батаљон, на десном крилу распореда бригаде поseo је положаје од Умца, преко к. 416 све до у висину Суве чесме, са задатком обезбеђења бока бригаде. Тактичка резерва батаљона у јачини једне чете налазила се у рејону села Поточић.

Штаб бригаде налазио се у рејону Умца, и тек касније, у току борбе поједини његови чланови одлазили су у штабове батаљона и непосредно припомагали оперативном руковођењу самом акцијом. Везе су биле курирске.

Основна идеја штаба бригаде била је изненађење. Прокупље је био јак бугарски гарнизон, у њему се налазио штаб 27. пешадијске дивизије, приштапске јединице, нешто артиљеријских јединица и 2. батаљон 122. пешадијског пука. Непријатељ није могао очекивати прилаз јединица НОВЈ самом Прокупљу, његове борбене намере биле су очигледне у нападу на бригаду у Великој Плани или бар у околини овог села. Положаји су били поседнути до 2 часа 16. јануара. На овој просторији није било високе ни густе шуме, само четинари и нешто шибља, па се ради маскирања присутупило укопавање у дубоки снег.

Претпоставка је била да ће Бугари из Прокупља кренути најкасније око 8 часова. Међутим, време је одмицало, а они се нису појављивали. Било је веома хладно, борци су чучали у снежним рововима и чекали. У штабу бригаде већ се почело размишљати о повлачењу заседе, када су се око 9 часова из правца Ниша - највероватније са тамошњег аеродрома - појавила два извиђачка авиона који су надлетали и извиђали друм Прокупље - Мала Плана - Велика Плана. Пошто су направили неколико летова, изгубили су се са видика у правцу Ниша, а да по свему судећи нису открили бригаду.

Око 10 часова, из правца Прокупља на друму се појавило шест камиона пуних бугарске војске. Камиони су се скоро несметано кретали по друму, јер су их делови 1. батаљона, у чијем су штабу били Пана Букић Лимар, заменик команданта, и Милош Стојановић Принцип, начелник штаба бригаде, пропустили. Када је чело бугарске камионске колоне дошло у висину Суве чесме, на њу је жестоку ватру отворио 2. батаљон, под командом храброг Станоја Китановића Вука. Бугарски војници су поскакали из камиона, многи су били погођени већ у камионима, почели су да се повлаче јужно од друма и Рукочачко поље. Други батаљон почиње силовити јуриш према изненађеним и разбијеним Бугарима и протерује их ка реци

Топлици, а затим према Прокупљу. Убијено је тридесетак Бугара, а њих око 70 у паничном бекству прешло је Топлицу, а неки и левом обалом реке и одступили према Прокупљу. На њих је, из рејона Умца, где се налазио и штаб бригаде, отварао митраљеску ватру Младен Владе Бундак, из топличког села Југовца, и његов помоћник Ранко Димитријевић из Крушевца. За овај »холандски« митраљез повремено је заузимао место и командант бригаде Станимир Јовановић и тукао разбијене Бугаре.

Око подне над овим простором надлетала су два бугарска авиона и почела да бацају свеже бомбе на положаје 1. батаљона, код места Плехане куће. Батаљон је отворио жестоку скупну пушчану и митраљеску ватру и оборио један бугарски авион, који је пао у Куковачко поље. Један члан посаде био је мртав, а пилот, неки црни »Тракијанац« био заробљен.

На друм у Нуковачко поље сишао је затим 3. батаљон, а онда и 3. штаб бригаде. У пољу је заплешен један сандук митраљеске муниције и преко 200 ручних бомби, тзв. дршкара. Обиђен је и срушени авион. У штабу бригаде одлучено је да се камиони потеряју ка Великој Плани (топличкој), али како није нађен ниједан возач, почело се са паљењем камиона. Међутим, и у томе се није имало искуства, па је онда одлучено да се испусти бензин и у камионе пуца дум-дум мецима. Тако су запаљена четири камиона.

Око 12 часова из рејона Прокупља огласила се бугарска артиљерија, чије су гранате почеле да падају у рејон Умца, али није било жртава. Процењујући ситуацију и очекујући скори долазак нових бугарских снага из Прокупља, командант бригаде доноси одлуку о повлачењу бригаде према Јастрепцу, са 1. и 3. батаљоном. Други батаљон, који је већ прешао Топлицу и ушао у село Нуковац, привремено је задржан на тој линији. Процењено је да из Прокупља већ наилазе нове и јаче бугарске колоне и да батаљон нема врелена да се врати у састав бригаде. Команданту батаљона Китановићу наређено је да са батаљоном креће ка планини Видојевици и да се у току ноћи врати у састав бригаде. Батаљон је предвече стигао у село Миљковац и повезао се са командантом Команде места Митром Мартиновићем Севером, у току ноћи прешао реку Топлицу и дошао у састав бригаде. Била је то тешка одлука команданта бригаде, јер је то био први, али и последњи случај да се батаљона одије од глш нине бригаде.

Први и Трећи батаљон остали су на линији положаја: брдо Бамбурек, Плехане куће, к. 368, к. 472 (Умац), к. Сува

чесма, све до поподне 16. јануара, а онда су кренули ка Јастрепцу: 1. батаљон правцем: Прокупачки виногради, косом ка Шумаровцу и 3. батљон ка Булатовцу и Речици, и већ предвече били у рејону села Баботница, а сутрадан ујутру у селу Микуловцу, где су борци добили први оброк, јер нису јели скоро 20 часова. Народ је одушевљено дочекао бригаду и борци су почели да се размештају по кућама на ручак.

При повратку са ове прве борбене акције, одушевљени борци су певали тек испеване стихове борца 1. батаљона Звонимира Бастића:

»Слобода је наша њима драга;
загрљени у другарски круг,
пуни вере, пуни поуздања,
они крећу на свој нови пут«.

Већ у Рељинцу је извршена исцрпна војна и политичка анализа ове акције и констатовано да је она у потпуности успела. Бригада није имала људских ни материјалних губитака, сем рањеног борца Владимира Илића, трговачког помоћника из Г. Трнаве. Сви бо **ЈИИ** бригаде били су већ дуго времена у партизанима, имали су драгоцено борбено искуство у многим борбама са непријатељем свих боја и врста, али је ова акција против јединица регуларне бугарске војске унела још већи борбени ентузијазам. Борци и старешине су показали велики смисао и осећај за бригаду као целину.

Прва акција 3. ЈМНО бригаде у народу Топлице, али и код бугарских штабова, добила је карактер и значај партизанског напада на само Прокупље. Акција је силно одјекнула у народу овог краја Србије, поготову зато што бригада није имала губитке у људству. Петоколонашки елементи у Прокупљу морали су се замислити над својом неизвесном будућношћу.

О овој првој борбеној акцији 3. ЈМНО бригаде сачувано је много наших и непријатељевих извештаја. Најисцрпнији и најобјективнији су извештаји Недељка Караичића Милисава од 16. јануара 1944. године и извештај ОК Лесковац од 18. јануара 1944. године за ПК Србије.

Штаб бригаде је процењивао да ће бугарски командант из Прокупља већ сутрадан 17. јануара, упутити далеко јаче снаге према Великој Плани па је одлучио да се оне не дочекују на друму, већ да на њих отворе ватру мања одељења са чука и брда на обе стране друма.

У ФЕБРУАРСКОЈ БУГАРСКО-ЧЕТНИЧКОЈ ОФАНЗИВИ

Појачана борбена активност новоформираних јужноморавских НО бригада и њихови све чешћи и успешни напади на непријатељску живу силу и војнопривредне објекте, изазвали су непријатељско командовање на припрему нових, дуготрајних и брижљиво планираних војних офанзива на слободну територију у јужној Србији и на јединице Народноослободилачке војске Југославије (НОВЈ).

У плану бугарског окупатора почетком 1944. године била је предвиђена операција под шифром »Бура« за удар по снагама НОВЈ у рејону Лесковца и Топлице у зимском периоду, али је она убрзана продором 2. пролетерске дивизије НОВЈ у рејон Ивањице, у првој половини јануара 1944. године.

У припреми зимске офанзиве •»Бура« бугарске окупаторске снаге из Јагодине (сада Светозарева), Нуприје, Параћина, Крушевца и Ниша, доведене су у међуречје: Точице, Јужне Мораве и Јабланице, где су заједно са јединицама 27. бугарске пешадијске дивизије из Прокупља, Куршумлије, Лесковца и Лебана прешле у напад на слободну територију. Како извештава Недељко Караичић Милисав, 7. фебруара 1944. године ПК Србије, »у потери су учествовали и војници који носе немачке униформе, звани Арнаути. Потера је трајала свега седам дана од 27. јануара до 2. фебруара 1944...³⁾

На терену Топлице тада су се налазиле снаге НОВЈ: 2, 3. и 4. јужноморавска НО бригада, Јастребачки НОП одред и Група батаљона НОВЈ (један озренски и три тимочка) која је 30. јануара 1944. године из источне Србије стигла у Топлицу.

Ради обједињавања борби 2. и 3. ЈМНО бригаде, Наредбом Главног штаба Србије од 25. јануара 1944. године формиран је Оперативни штаб, у чијем су саставу били: командант Станимир Јовановић Јова, заменик команданта Драгослав Петровић Горски, политички комесар Владимир Букилић, поп Мића, заменик политичког комесара Животије Савић Срба и начелник штаба Милош Стојановић Принцип.

Истом наредбом одређен је и нови, привремени штаб 2. јужноморавске НО бригаде у саставу: командант Пане Букић Лимар, политички комесар Јован Крстић Мргуд, заменик политичког комесара Марко Шиндић Артем и начелник штаба Милутин Ристић.¹⁴⁾

») 36. НОР, I, 20, док. 126.

14) 36. НОР, I, 7, док. 25.

Операција непријатеља обухватила је у плану и територију Топлице, али с обзиром на то што Бугари нису имали довољно снага за једновремено дејство на целом простору, у рејону Блаца су упућене јединице Српске државне страже (СДС) и Топлички четнички корпус. На дан 26. јануара 1944. године, из састава Окружног одреда СДС нишког округа, упућен је један батаљон за посадну јединицу у Блацу, а тих дана у Топлицу долази и Топлички четнички корпус под командом кадетана Милана Стојановића, о чему Недељко Караичић Милисав обавештава ПК Србије, у већ поменутом извештају од 7. фебруара 1944. године.¹⁵⁾

Бригада се у то време кретала селима дуж јужног подножја Јастрепца. Око 19. јануара је боравила у добричком селу Биљега. Услед запажања стражара, одавде је успео да побегне заробљени бугарски шофер и да оде за Прокупље. Око подне село је надлетао један бугарски авион, од чијих су митраљеских зрна рањена два борца. У време од 20. до 24. јануара бригада се кретала добричким селима испод Малог Јастрепца, са народом су одржаване политичке информације и вршена интензивна агитација за пријем нових бораца у бригадни борбени строј.

Бригада је тих дана боравила у селу Југовцу. У ноћи 24/25. јануара све три бригаде (2, 3. и 4) мобилисале су сељаке из Горње и Доње Трнавe и припаднике месних партизанских десетина, и по ванредно тешким временским условима (падала је јака киша, а затим и снег) организовали акцију рушења железничке пруге Прокупље - Куршумлија. Слабо обучени, у опанцима који су им остајали у блату и снегу, борци су заједно са народом разрушили пругу, на пет места на простору од Мале Плане до Тулара. Седам дана воз није радио, па су Бугари морали пешке да иду од Прокупља до Куршумлије. За акцију су били ангажовани и политички активи из ових топличких села, па је свако село добило свој рејон за акцију. Групе од по 20 до 50 људи водили су сеоски одборници и теренски партијско-политички радници. Први батаљон 3. ЈМНО бригаде заузео је борбене положаје на друму и поред пруге према Прокупљу и Куршумлији. Није било много времена, а ни довољно потребног алата, па су одшрафљени завртњи само на саставима шина. Ујутру су Бугари могли да констатују да пруге између Мале Плане и Плочника нема више.

¹⁵⁾ 36. НОР, I, док. 20. 126. - «... Четници Драже Михаиловића су се концентрисали у Топлици са једним недићевским батаљоном и пошли да униште партизане и ликвидирају слободну територију на том терену...»

Бугари су довели на стотине радника са стране, јер нису могли ухватити никога у Топлици да им поправља пругу. Од тада је бугарски окупатор почео да чува пругу једним блиндираним возом, на коме су била и два тенка, који би за случај поновног рушења пруге имали да интервенишу - јављао је Недељко Караичић Милисав, у свом поменутом извештају од 7. фебруара 1944. године, а о тој партизанској акцији јављало се и у извештају ОК Лесковац, од 3. фебруара 1944. године,¹⁶ и једном недићевском извештају.

Новоименовани Оперативни штаб НОВЈ, дознавши за излазак ових непријатељских јединица из Блаца и за њихов поход ка слободној територији, наређује штабовима 2. и 3. ЈМНО бригаде да се пребаце према Блацу и спрече продор непријатеља на слободну територију. Наређење за покрет су добиле у Горњој и Доњој Јошаници и Горњем и Доњем Сврачу. Чим су од Команде места у Горњој Драгуши и њеног истуреног одљења у Врбовцу добијена обавештења да од Блаца иде непријатељ, обе бригаде су изашле на косу и кренуле према друму.

Фронт непријатељских борбених положаја био је дуг скоро 20 километара. Био је у линији: код Мале Драгуше (на левом крилу) налазио се Батаљон СДС, чија се 4. чета налазила у селу Драгуша, а на центру и десном крилу распореда налазили су се четници Драже Михаиловића који су и представљали главну и далеко бројнију снагу непријатељске офанзиве. Биле су то бригаде Топличког корпуса, којим је командовао капетан Стојановић, а бригадама су командовали капетан Божо Ивановић, Бурковић, Ника Куштримовић, Јеремић, Јулијанац, Рајковић и Биочанин. Укупно преко 1.000 четника и преко 200 припадника СДС.

Био је прохладан ведар зимски дан. Терен је био покривен дубоким снегом.

Борба се водила од 8. па до 17. часова 28. јануара 1944. године. Био је то огорчени сусрет, који непријатељ није могао да издржи, па се почео повлачити према Блацу. Непријатељ

16) 36. НОР, I, 20, док. 125—»... 26. I 1944 (прогрешно), јер треба 25. јануар - п.а.) борци III бригаде разрушили су пругу Прокупље - Куршумлија тако да воз није саобраћао седам дана, све до 1.II 1944... «

17) 36. НОР, I, 21, док. 89. Извештај Одељења за државну заштиту Министарства унутрашњих послова, Београд, од 3. фебруара 1944. године о догађајима у Србији од 28. јануара до 3. фебруара 1944. године. »Округ лесковачки: ноћу 26/27. јануара комунисти су посекали седам телефонских стубова код села Подине (7 км. ји од Прокупља) и проушили жељезничку пругу од 4 км почевши од села Нуковца до села Поточић... «

је више пута покушавао противјурише и јурише, али без успеха. Најпре су почели да беже недићевци, а за њима и четници па су сви заједно побегли у Блаце.

За време борбе Бугари су пролазили за Куршумлију у офанзиву против снага НОВЈ у Јабланици, па су бацачима и топовима тукли снаге 2. и 3. ЈМНО бригаде и тако помогли недићевцима и четницима да се извуку до Блаца.

»У тој борби је - пише Недељко Караичић Милисав - погинуо злогласни Ника Куштримовић и његов син је рањен. Ника је познати четнички војвода, још са Костом Пећанцем, па после код Драже Михаиловића. Народ Топлице је добро осетио његово вођство и када је он погинуо у народу је настала радост а на многим местима било је и весеља. Ника је сахрањен у Блацу поред познатог попа Мике (Михајло Поповић, поп Мика Јастреб, војвода бачки - п.а)...¹⁸⁾ Бугари су помогли и 4. чети СДС која је била потпуно опкољена у Малој Драгуши да се предвече извуче из обруча и да тек 30. јануара, преко Сувог Дола и Тулара дође у Блаце, у састав свог батаљона.

У овим борбама четници и недићевци имали су преко 30 погинулих и око 70 рањених.

Обе бригаде НОВЈ у овим борбама имале су осам погинулих и 14 рањених, највише из 3. бригаде.

О овим борбама јављало се исцрпно у више наших и непријатељевих извештаја.¹⁹⁾

Бригада је пошла на марш по дубоком снегу, негде и до два метра, из Велике Бреснице, преко Великог Јастрепца. Марш је трајао пет сати, борци су били изнурени, али су јуначки издржали. Бригада је у свануће стигла у јастребачко село Рлица и почела да се размешта за заслужени одмор. Међутим, већ око подне, из правца Рибарске Бање појавило се неколико камиона пуних припадника Српског добровољачког корпуса. Бригада се одмах распоредила за борбу и љотићевце и недићевце дочекала на околним косама, углавном испред села. Развила се јача борба. Бригада је успела да га одбаци, па су се љотићевци поподне повукли према Рибару.

Затим се бригада после неколико дана опет враћа у Топлицу, углавном у крај око Блаца.

Сазнавши за тешке поразе четника и недићеваца код Блаца, командант бугарске 27. дивизије прекида офанзиву у Пус-

¹⁸⁾ 36. НОР, I, 20, док. 126.

¹⁹⁾ 36. НОР, I, 20, док. 125 и 36. НОР, I, 21, док. 90.

тој Реци и на Радану и 29. јануара 1944. године наређује штабу 123. пешадијског пука да крене у офанзиву против јединица НОВЈ на Јастрепцу. Бугарски напад био је 6. фебруара 1944. године, усмерен с правца Марамора, Белољина и Блаца у десет нападних колона.

Било је веома хладно, дрвеће је пуцало од мрза, жива се спустила до 20 степени испод нуле. Бригада се парила од вашију, а борци су сушили опанке, па је скоро половина излетела на положаје боса. У току ноћи у бригаду је дошао Радослав Јовановић Сеља, секретар ОК КПЈ за топлички округ, и одржао састанак бригадног комитета КШ. У току ноћи бригада се повукла на северну ивицу Бајчинца, а делом у Микуловац.

Бугарске колоне из 123. пешадијског пука и 4. чете батаљона СДС кренули су рано ујутро према овим јастребачким селима. Потпомагани су авијацијом, минобацачима и батеријом топова. Била је грозна мећава. Бугари и недићевци су наступали прилично обазриво.

Код крајњих кућа у селу Микуловцу, према Баботинцу, на обезбеђењу су били Ранко Димитријевић и Душан Јевтовић, са »шарцем«, када су наишла два дечака и обавестила их о наласку јаким бугарских колона према овим селима. Утом су Бугари почели да туку артиљеријом.

Из куће у којој је био смештен штаб Бригаде изнесено је 5-6 цакова препеченог хлеба и раздвојено борцима, и пред веома јаким бугарским снагама наређено је повлачење према Јастрепцу. Митраљеском обезбеђењу наређено је да штити одступање главнине. Бригада је давала јак отпор и жестоком ватром успоравала наступајућу непријатељску колону. Бугарска артиљерија тукла је колоне бригаде, али без много успеха. Због магле и мећаве, обострана пуцњава била је неефикасна. Бригада се без губитака повукла на Велики Јастребац, на гребен (триг. 850 - триг. 1014) Добра вода. Одмах по изласку бригаде на овај гребен, надлетао је један бугарски авион и почео да баца канте са бомбама, највише на положаје 3. батаљона (Добра Вода). Сасрећеном пушчаном и митраљеском ватром авион је оборен. Нишанџија је био мртав, а пилот тешко рањен у врат. Заробљени пилот говорио је - да би се оправдао - да је дошао да партизанима баца муницију, али му то нису поверавали. После напуних пола часа над гребеном су се појавила два »месершмита« који су митраљирали положаје бригаде. Непријатељ се није мицао са достигнутих положаја, нити

је кретао према Јастрепцу. Нису утврђени непријатељеви гу-бици, а бригада је имала шест погинулих и шест рањених.²⁰⁾

Ударивши у празно, бугарски окупатор се после два дана задржавања вратио у своје гарнизоне. За време задржавања и претреса терена непријатељ је похватао многе сељаке из рејона села (у околини Блага) где су четници 28. јануара доживели тежак пораз, 92 стрељао, а друге одвео у логоре и на принудни рад.²¹⁾

Врховна четничка команда (ВЧК) Драже Михаиловића не мири се са великим поразима својих јединица у јужној Србији и не напушта свој план ликвидације НОВЈ и НОП у Топлици, Пустој Реци, Јабланици и у источној Србији. Већ 5. фебруара 1944. године, ВЧК наређује мајору Драгутину Кесеровићу, команданту Расинског четничког корпуса, који је уједно био и командант Топлице, и Топличком корпусу да »уништи« комунисте у овом делу. Ради садејства Кесеровићу Дража Михаиловић наређује мајору Брани Петровићу, команданту Делиградског корпуса, да својим корпусом затвори све прелазе преко Јужне Мораве који долазе од Јастрепца. Из неутврђених разлога до садејства ових корпуса није дошло. Исто тако није било организовано садејство ни са снагама Горског штаба 110 (Команда јужноморавске групе корпуса) под командом генералштабног мајора Радосава Бурића, па је Кесеровић сам кренуо у напад на јединице НОВЈ у Јужној Србији.²²⁾

Како је немачки командант Србије оценио територију у долинама Топлице и Јабланице као »партизанску тврђаву«, одакле се и руководи »већим делом партизанских одреда«, процењујући њихову јачину до 1000 људи, наредио је немачком команданту у Крушевцу да да Кесеровићу довољно муниције, чак и два топа који су му служили за хвалисање. У нападу на Топлицу Кесеровић је имао око 1.200 четника. Њему је садејствовао Топлички корпус од 500-600 четника, како се то види из Извештаја Окружног поверенства КПЈ за Топлицу од фебруара 1944. године. Истовремено је крајскомандант из Лесковца, преко ортскоманданта и преко недићеваца обавестио Кесеровића да је наредио Бугарима да блокирају долину Топлице и да ће му у борби против јединица НОВЈ помагати бугарски авиони.²³⁾

²⁰⁾ > 36. НОР, I, 20, док. 125.

²¹⁾ > 36. НОР, I, 20, док. 128.

²²⁾ > Архив Оружаних снага СФРЈ (у даљем тексту АОС) кутија 44 Е, документат 71 (у даљем тексту к. 44Е, док 71).

²³⁾ > АОС, к. 28, рег. бр. 19/1 и 36 НОР, I, 3, док. 35.

Основна намера четничког командовања била је да концентричним нападом разбије све јединице НОВЈ у Топлици: 3. и 4. ЈМНО бригаду, **Озренско**-тимочку бригаду и Јастребачки НОП одред, као и све војнопозадинске команде и друге организације НОП-а у Топлици.

Са Великог Јастрепца Топлицу је напао 16. фебруара Расински четнички корпус под командом мајора Драгутина Кесеровића, коме је био потчињен и Топлички корпус. Истог дана уследио је из Крушевца и препад делова немачког гарнизона и недићеваца у села у долини Расине у којима су пре напада били Расински одред и Озренска бригада. На слободну територију Топлице најпре су, прешавши Мали Јастребац, упали Расински и Делиградски корпус и сишли у село Девча. Био је то почетак нове офанзиве на слободну партизанску територију у Топлици и Јабланици, коју је немачки војноуправни командант Србије, генерал Фелбер, оценио као »партизанску тврђаву«.

Са јединицама под командом Кесеровића прво су у Топлици прихватили борбу борци неких команди места у ноћи 16/17. фебруара. О доласку четника у ово подјастребачко село одмах је обавештен штаб 3. ЈМНО бригаде. Сазван је хитан састанак штабова јединица НОВЈ: 3. и Озренске бригаде и Јастребачког НОП одреда и одлучено је да се што пре, без губитака у времену, непријатељ нападне и одбаци од слободне територије. Одлучено је да 3. бригада нападне четнике са јужне ивице села Девче, да Озренско-тимочка бригада и Јастребачки НОП одред делом снага једновремено врше притисак и блокирају село са истока и севера, а да делом снага обезбеђују напад са југа, остављајући при том и тактичку резерву.

Полазне положаје за напад бригада је заузела у мањевише изломљеној линији: 2. батаљон заузео је положаје на коси између Девче, Петровца и Цугоља, према којем се налазила и главнина Кесеровићевих снага, 1. батаљон је имао задатак напада на четнике у самом селу, док је 3. батаљон 3. бригаде са Озренско-тимочком бригадом запосео косе од Чубуре све до Клисурице и превоја Гребач на Малом Јастрепцу.

По предвиђеном плану напад наших јединица започео је ноћу између 16. и 17. фебруара 1944. године. У огорченој борби која је трајала целу ноћ, Расински четнички корпус, чија је »Летећа бригада« била поподне разбијена, био је принуђен да се повуче ка селу Клисурици. Четници су претрпели осетне губитке у људству и материјалу, погинуло је 50, заробљено седам и већи број је рањен, а велики број четника се разбежао,

тако да је из ове »Летеће бригаде« преко 100 људи било избачено из борбеног строја. Ратни плен био је такође велики: један тешки митраљез »фијат« (без цеви), 48 пушака, пет пуш-комитраљеза, један машингевер, један мали минобацач, два коња са прибором, 2000 метака за митраљез »брета« и доста одеће и обуће.^{24>} Недићевско Министарство унутрашњих по-слова признавало је да су »комунисти у борби уништили цео четнички одред од 200 четника под вођством потпуковника Вујичића«.²⁵⁾ Бригада је имала шест погинулих и исто толики број рањених бораца.

Међу рањеницима био је и командант 1. батаљона Мило-сав Томић. Расински четнички корпус је наставио са повлаче-њем из села Велика Планиа у које су почели да пристижу де-лови четничког Топличког корпуса али и јединице НОВЈ (3. и Озренска бригада у Јастребачки НОП одред).

Пошто је сазнао за прикупљање јединица НОВЈ и за њи-хов покрет ка Великој Плани, као и за покрет 4. НО бригаде од Здравина ка Горњој Јошаници, мајор Кесеровић није смео да сачека наше јединице па је наредио да се Расински и Топ-лички четнички корпуси постепено повлаче ка Блацу и Коса-ници. Да ово одступање не би угрозила 4. бригада која је већ била у покрету ка Горњој Јошаници, Кесеровић је наредио Топличком корпусу, јачине око 600 људи, да разбије 4. бри-гаду пре него што уђе у Горњу Јошаницу.

Оперативна група јединица НОВЈ избила је пред село Ве-лика Плана 19. фебруара увече. Ту је наишла на јаке обезбе-ђујуће четничке делове, које је разбила, а затим почела напад на четничку главнину. Међутим, мајор Кесеровић, свесно жр-твујући јаче обезбеђујуће делове, пружајући жилаво отпор скоро преко целе ноћи, користећи се мраком, извукао је глав-нину својих снага ка Блацу и Куршумлији. Заштитни делови проређени жестоком нападом јединица НОВЈ повукли су се тек пред зору. Заробљени четници говорили су да је међу по-гинулима био и Радивоје Милојевић, командант Расинске бри-гаде (погинуо је августа исте године у Јабланици). Био је теш-ко рањен и Стојановић, командант Топличког корпуса, али је побегао - у рукама бораца 3. бригаде остала је његова леги-тимација и цела архива Топличког корпуса која се односила на овај терен. Убијено је двадесетак четника и заплењено је доста четничке опреме.²⁶⁾

²⁴⁾ 36. НОР, I, 7, док. 35.

²⁵⁾ 36. НОР, I, 20, док. 92.

²⁶⁾ 36. НОР, I, 7, док. 35.

Снаге НОВЈ имале су четири погинула и неколико рањених бораца. Од четника су у Великој Плани прилично страдали курсисти партијске школе који се нису могли на време повући.

Гоњењу четника није се могло приступити пре свега због бугарских авиона који су имали добар преглед по снегу. Озренској и 3. ЈМНО бригади они су наносили озбиљне губитке све дотле док један пушкомитраљецац из 3. батаљона Озренске бригаде није оборио један авион, из кога је заплењено доста муниције, а митраљез је демонтиран и касније подешен за употребу. Заробљен је један бугарски официр и један подофицир, и они су стрељани. Јединице НОВЈ од бугарских авиона имале су шест погинулих и десет рањених. Све четничке снаге биле би уништене да им нису прискочили у помоћ Бугари из Прокупља бојећи се да не изгубе контролу над пругом Прокупље - Куршумлија. Кесеровић је под заштитом Бугара побегао из Велике Плана у Међухану код Блаца. Но, када су се наше снаге приближиле, и одатле су утекли и тако избегли коначни пораз. Партизани су имали веома слобу обућу, а на терену су биле велике поплаве и блато, па је и то успоравало гоњење потучених и разбијених четника.

План ВЧК и самог Кесеровића да разбију наше јединице и ликвидирају слободну територију у Топлици је потпуно пропао упркос сарадњи са Бугарима. Морао је са задобивеним ударцима да се извуче - територија је била поново слободна.

После овог неуспеха четничке старешине и пропаганда интензивно су, да би пред народом оправдале своје поразе, шириле вести да су у Топлицу стигле пролетерске јединице из Босне, што је имало и свог основа, јер су баш у то време из Санџака у Србију продрле 2. пролетерска и 5. крајишка дивизија. То се уклапало у процену генерала Фелбера да »комунистичке снаге у југоисточној Србији - подразумевају се Топлица и Јабланица - имају задатак да помогну касније намеравани прелаз 2. и 5. дивизије преко Ибра«.²⁷⁾ Нема сумње у закључак да је офанзива окупаторских и четничких јединица на јединице НОВЈ у Топлици и Јабланици била у тесној вези са покретом снага НОВЈ из Санџака, са којима је иначе била и 1. јужноморавска бригада.

Трећа бригада затим одлази на краткотрајни заслужени одмор. Креће се по топличким селима и одржава политичке конференције са народом. У међувремену је ОК Лесковац, од-

27) АОС, к. 28, док. 22/1.

носно Радош Јовановић Сеља, извршио значајне кадровске измене у штабу бригаде и у штабовима батаљона. По директиви ОК Лесковац у ОК је кооптиран Животије Савић Срба, на је за заменика политичког комесара и партијског руководиоца бригаде одређен Јован Крстић Мргуд, дотадашњи политком бригаде. За политичког комесара Јастребачког НОП одреда одређен је Радош Лепенац, Драган Расинац, дотле политички комесар 3. батаљона.²⁸ Пошто је, крајем фебруара 1944. године био расформиран Оперативни штаб, Станимир Јовановић Јова, командант и Милош Стојановић Принцип, начелник штаба вратили су се на своје раније дужности у 3. српску НО бригаду.

Одмор је заиста био краткотрајан, јер Оперативни штаб НОВЈ наређује напад на бугарску посаду у Белољину. За напад су одређене 3. и 4. ЈМНО и Озренко-тимочака бригада. Трећа бригада налазила се 29. фебруара у селу Свраче, где је тога дана била формирана и Пратећа чета бригаде, чији је командир био Милутин Ристић, из Поточића. Чета је у свом саставу имала и минобацачки вод, са минобацачима добијеним непосредно пред ову акцију. Време је било необично топло за ово доба године, иако је просторију прекривао дубоки снег. Борци су чистили оружје, такмичили се у брзом расклапању и склапању аутоматског оружја. Неко је донео хармонику и Ранко Диморијевић је засвирао, борди су повели коло у које се укључила и сеоска омладина.

Увече 29. фебруара командант бригаде Станимир Јовановић Јова предочио је борцима и старешинама борбени задатак бригаде. Све три бригаде пришле су Белољину негде после 20 часова. У Белољину је као посада у селу и на железничкој прузи био 3. батаљон 123. пешадијског бугарског пука, са око 300-500 војника и старешина, добро наоружаних, и са четири минобацача. Бугари су били размештени у сеоској школи и у неколико сеоских зграда, веома добро утврђених пушкомиталеским гнездима.

Развила се жестока борба. Јединице НОВЈ су употребиле и минобацач, који је Бригада први пут добила непосредно пред борбу. Борци су га довели до на 50 метара од бугарских бункера, али непријатељ је давао жестоки организовани отпор. После жестоке борбе јединице НОВЈ су се повукле, запленивши два минобацача, један тешки митраљез, четири пушкомитраљеза и 17 пушака. Бригаде су имале четири поги-

²⁸> 36. НОР, I, 20, док. 131.

нула и четири рањена, док се број погинулих на бугарској страни процењивао на тридесетак и много рањених.²⁵⁰ Међу рањеним борцима НОВЈ био је и Славко Стојиљковић Паја, политички комесар 3. омалдинског батаљона 3. бригаде.³⁰⁾

Политички је акција потпуно успела. Топлица је по први пут чула двобој минобацача, а Бугари су после борбе прикупили парчад бомби и носили у Прокупље да би констатовали чије су, енглеске или руске. Нападима на јако утврђене непријатељске гарнизоне јединице НОВЈ су пред Топлицом демонстрирале своју снагу и борбену иницијативу. После ове борбе, бугарски командант потпуно повлачи своје јединице само у неколико гарнизона: Блаце, Прокупље, Куршумлију, и у акције против јединица НОВЈ иду само са јаким снагама. Трећа бригада у потпуности је владала слободном територијом у Топлици.

МАРТОВСКЕ БОРБЕ

Крајем фебруара 1944. године на слободној партизанској територији од Јастрепца до Кукавице непријатељских снага више нема сем у Лесковцу, Прокупљу, Куршумлији и Лебуну, где су стационарани делови 27. бугарске пешадијске дивизије. И уз железничку пругу налазе се немачко бугарска обезбеђења. Партизанске јединице на овом терену: 2, 3, 4, 5. и 6. НО бригада и Јастребачки, Расински и 1. и 2. јужноморавски НОП одред непрекидно крстаре по слободној територији, шире је и воде борбе. У то време на подручју од Западне Мораве и Црног Тимока па на југ према Македонији и Космету с обе стране Јужне Мораве већ је била израсла јака партизанска војска, ослобођена велика и пространа територија (сем градова и пруга и појединих јачих четничких упоришта) и организована нова народна власт.

Током марта 1944. године бригада се, по наређењу Оперативног штаба, пребацује преко Јастрепца на крушевачки терен. Недићево Министарство унутрашњих послова је одмах утврдило ове покрете јединица НОВЈ, наводећи да се »из Топлице пребацило око 150 комуниста«, мада је бригада тада бро-

29) 36. НОР, I, 20, док. 130, 131.

30) Месец и по дана после ове борбе, откривено је да је један од бораца бригаде, неки Мића, занатлија из Ниша, био непријатељски шпијун, који је онеспособно пушкомитраљез »зорку« па он у овој борби није могао да дејствује на Бугаре који су искакали из опкољене школске зграде.

јала преко 400 бораца. Командант Ресавског четничког одреда одмах је ступио у везу са капетаном Тасићем који се са јединицом са планине Буковика пребацио на Јастребац ради заједничке акције против НОВЈ.³¹⁾

Марш бригаде преко Јастрепца био је тежак и трајао је више од пет часова. Око 3. марта бригада се налазила у селима око Ломнице. Главнина бригаде налазила се у селима Слатина, Петина и Пољаци. Овде су 5. марта од сељака - сарадника НОП-а из ових села добијени подаци да се у селу Гревци (на друму Крушевац - Рибарска Бања) налази око 300 четника Ресавске бригаде. Штаб 3. ЈМНО бригаде одлучује да нападне и уништи четнике.

У напад се пошло поподне 6. марта. У селу Мала Река, штаб бригаде је зауставио колону и командантима батаљона издао заповест за напад на четнике. Други батаљон имао је задатак да врши напад из правца села Радевце (са места Шанац). Како је овај батаљон имао да превази дужи пут, то је било наређено да ће општи напад на четнике отпочети онда када нападне 1. батаљон. Први батаљон у напад се кретао из правца Мала Река, а команданту 3. батаљона било је наређено да пресече пут Крушевац - Рибарска Бања, северно од села Гревци, да осујети евентуални наилазак непријатељских појачања са правца Крушевца и да врши напад из тог правца. Са 2. батаљоном кретао се и штаб бригаде и Расински партизански одред.

Сви батаљони су већ око 24 часа упали у Гревце и овде је констатовано а се четничка главнина предвече повукла из села. Међутим, делови 2. батаљона успели су да у две куће опколе две групе од преко 30 четника, који су изгледа били у заштитници и нису стигли да се повуку са главнином. Извршен је напад на ове четнике, али су они пружали жестоки отпор и огорчено се борили.

Пошто је проценио - већ пред зору - да се четници не мисле предати, командант Бригаде наређује команданту батаљона да запали другу, још неосвојену кућу, власништво Милутину Станојевића. Остало је забележено да је командант батаљона Станоје Китановић Вук, уз помоћ командира чете Срећка, борца Мицка и борца Расинског одреда Станислава Закића Биказа, припремио много сламе, попео се мердевинама на слепој страни куће (она без врата и прозора) на кров и запалио сламу на тавану. Домаћин и његова породица ис-

³¹⁾ > 36. НОР, I, 21, док. 96.

користили су пометњу код четника, искочили напоље и спасли се.

Четници, којима је командовао један наредник, и даље се нису предавали, из куће су бацали бомбе и тукли из пушкомитраљеза. Тек када је пламен захватио собу, изашло је шест четника и предало се, а у соби, су погинула два четника и њихов командир. Заробљено је шест четника, заплешен је један пушкомитраљез, седам пушака и доста муниције. У недићевском извештају од 16. марта говори се о овој борби у ноћи 6/7. марта и наводи се да је било око 300 четника и 200 комуниста и да је било мртвих на обе стране.³²⁾ Четници Ресавске бригаде су пљачкали народ и под видом мобилизације одузимали коње и другу бољу стоку. Располагали су са много бомби са натписом »горњак«, које су производили у некој својој радионици. Погинуло је много четника, код којих је нађено безброј порнографских и кољашких фотографија, а заплешена им је и комплетна комора. Заробљени четници су саслушани и по пресуди бригадног суда стрељани су у близини села Срндаља. Из бригаде је погинуо један борац а рањена су два.

Бригада се затим одмарала у овим селима.

По наређењу Оперативног штаба бригада је, после борбе у Гревцу, кренула натраг у Топлицу. Ради кратког предаха, биваковала је у селу Росица. Борци су били распоређени по кућама на ручак. Међутим, већ око подне 12. марта појавила се Моравска четничка група, чији је командант био неки Дража Петровић, са њом је било и нешто четника из - код Гревца - већ потучене Ресавске бригаде. Недићево министарство је извештавало да је било »150 комуниста« и да је »резултат борбе непознат«³³⁾, што није било тачно јер су се четници повукли, а њихов командант био рањен.

Бригада је сутрадан упала у село Лзуптен. Ту је суђено четничком команданту села Мики Борђевићу Наби, који је стрељан. Заплешено је скоро 1000 кг пшенице коју је овај командант реквирирао за Немце, и она је одмах распоређена сиромашнијим сељацима.

Овде је бригаду стигла наредба новоформираног Оперативног штаба јужноморавских бригада.³⁴⁾ да се одмах врати у Топлицу, где ће добити даља наређења.

- 32) 36. НОР, I, 21, док. 95.

33) 36. НОР, I, 21, док. 95.

34) 36. НОР, I, 7, док. 36. Команду новог штаба сачињавали су командант Ристо Антуновић Баја, политички комесар Драгољуб Петровић, заменик комесара Милија Милан Ковачевић и начелник штаба Радован Петровић.

Добивши наређење Оперативног штаба за прелаз у Топлицу, бригада је после краћег одмора у рејону Љуптека кренула ка Вукањи. Извидница, коју је предводио Ранко Димитријевић, познавалац овог терена, наишла је тога дана у село Вукању и од домаћина прве куће, у коју су ушли сазнала је да је село пуно четника и да је сељацима наређено да за њих око 2000 спреме богати ручак. Одмах се проценило да у селу претерује са бројем четника, али их је ипак било много, па је штаб бригаде наредио повлачење на најближе положаје. У том тренутку изненада се појавила још једна колона из Вукање, у очигледној намери да бригади пресече одступницу. Први батаљон дочекао је ову колону на коси изнад села и започео борбу, која је трајала два сата. Када је штаб батаљона упутио тридесетак људи да из рејона Бољевца зађе четницима иза леђа, четници су почели да се повлаче у паници. Убијено је и рањено више четника, а заробљен је један официр, коме је било суђено и стрељан је. У току ноћи 12/13. марта, бригада је заноћила у Вукањи, када су се поново појавили четници Ресавског корпуса. Борба је била релативно кратка и бригада је још у току ноћи кренула преко Малог Јастрепца ка селу Клисурици. У овим борбама бригада је имала двојицу рањених, а четници четири погинула и тројицу рањених. Недићево Министарство унутрашњих послова лоцирало је ову борбу за ноћ 12/13. марта, и то код Породина, са четницима Николе Анђелковића.

Бригада се у Клисурици одморилa и размештена по кућама доручковала. По наређењу штаба бригаде према моравским селима послата је извидница од четири борца: Ранко Димитријевић, Хривовић Симоновић, Станко и Серафим Тодоровић. Међутим, извидницу је дочекала четничка заседа у Каменици и ранила Хривовића и Ранка. Враћајући се запрежним колима, ноћу 19./20. марта, они су срели код Чубуре бригаду која је из Клисурице кренула у касно поподне. Био је то веома напоран покрет - бригада је журила да изненади четнике у Кулини. Уморни борци ишли су полако, придржавајући се за шибље и посечене пањеве да се не би сурвали низ падине. Колона се често кидала, али је брзо поново успостављана. Био је густи мрак, па је и то отежавало покрет. У напад на четнике ишао је 3. омладински батаљон, а 1. и 2. батаљон заузели су косе изнад села. Као да нису били поучени борбом у Гревцу и Росици, четници и овде нису имали нарочита

обезбеђења сем стражара пред кућама. Нису очекивали напад. Бригада се, из марша престојила за напад и упала у село, у коме се налазило око 500 четника. Борба се водила цео дан и четници су били приморани да се у нeredу повуку према долини Јужне Мораве. У току саме борбе наишла је дуга четничка колона на пролазу из Врећеновице, преко Чукуровца за Кулину, с очигледном намером да бригаду нападну с леђа. Међутим, 2. батаљон бригаде се окреће ка овој колони и убрзо је разбијена. Колона је покушала да бежи коритом Турије према Лоћици и Тешици, али је дочекана јаком ватром бригаде са ћувика изнад Кулине. Борба је завршена после подне. Сељаци из ових села имали су прилику да посматрају четнике у паничном бекству ка Морави. На бојишту су оставили 35 мртвих, а осам четника је било заробљено. Били су то четници Белопаланачке бригаде Нишавског корпуса и делова Алексиначке бригаде Делиградског корпуса. Бригада је имала двојицу погинулих и тројицу рањених, а запленила је један пушкомитраљез »брно«, 80.000 динара, 15 пушака и 100 метака.

После ових борби четници су држали положаје на линији Кулина - Л>уптен - Зубовац - Росица, а извесни њихови делови налазили су се у селима Лознац, Јаковље и Радевци. Већ поражен на Арбанашки и Соколовици, Кесеровић је депешом од марта 1944. године јавио да су Делиградски и део Нишавског корпуса разбијени од »комуниста на Јастрепцу и неспособни су за борбу«, чиме је признао да је његова офанзива пропала. На то му је четничка врховна команда наредила да настави дејства у координацији са Врањским корпусом мајора Радослава Бурића«, »не обазирати се на размирице старешина Делиградског и Нишавског корпуса«.³⁶⁾

Бригада је неко време држала положаје на линији изнад села Породина, Вукање и Витаче. Пошто је у потпуности извршила постављени јој задатак и није дозволила четницима да прећу Јастребац и сићу у Добрич, бригада одлази преко Великог Јастрепца на просторију Горње и Доње Драгуше, одакле активним дејствима наставља да уништава разбијено групе Кесеровићевих четника.

Победа над Кесеровићевим четницима на Арбанашки, Соколовици и на Јастрепцу имала је великог значаја за даљи развој НОБ, не само у Топлици већ и шире. Разбијене су четничке снаге које су већ неколико месеци упорно покушавале да угрозе партизанску слободну територију и истовремено ве-

36) АОС, К. 44Е, док. 71, 91 и 92.

зивале за себе неколико НО бригада, одвлачећи их од њиховог главног задатка - тучења окупаторске живе силе и рушења комуникација. Уз натчовечанске борбе одбрањена је слободна партизанска територија у Топлици, Јабланици и Пустој Реци и сачувани су органи нове народне власти. Најављено »истребљење комуниста у Топлици и Јабланици«, како је говорио Кесеровић, било је овим великим партизанским победама осујећено.

Бугарски командант дивизије процењује да ће бригада и одреди Оперативног штаба, а посебно 3. бригада и Јастребачки одред, напасти на бугарски гарнизон у Блацу, па одбрану овога штаба 27. дивизије поверава свом 123. пуку. Штаб пука упућује свој 2. батаљон са око 800 војника да уз подршку артиљерије, нападне 3. ЈМНО бригаду. Бугаре су прво дочекали борци Команде места и убили им два војника, затим је наишао и бугарски авион, али није нанео губитке. Бригада и једна чета Јастребачког НОП одреда биле су у близини и примиле борбу са Бугарима. Бугара је било далеко више. Бригада је покушала да изврши противнапад, али услед дејства бугарског авиона, морала је да се повуче, а затим су се и Бугари повукли у Блаце. Бугари су имали 10 погинулих, а бригада три погинула, четири рањена и двојицу заробљених.^{37>}

Успешне борбе против четника, љотићеваца и Бугара одјекнуле су у народу као победа бригаде. Народ у Топлици, Морави и Расини уверио се да је бригада моћна и способна да туче и јачег непријатеља. Све ово, као и веома повољна спољнополитичка ситуација, учинили су и помогли руководству НОП-а у Топлици да ишчезну трагови последњих жестоких и сурових терористичких акција које су на овој територији чинили контрареволуционари-квислинзи, а нарочито Бугари. Пољуљани морал народа почео се повраћати, сазнавао је да је његова Трећа јужноморавска бригада снажан гарант његове физичке и моралне сигурности.

БОРБА У ЛОМНИДИ

Крајем марта 1944. године, по наређењу Оперативног штаба јужноморавских НО бригада, 3. ЈМНО бригада прелази у Расину. Заједно са Расинским НОП одредом упала је, 4. априла 1944. године, у Крушевац и уништила фабрику вагона, као

^{37>} 36. НОР, I, 20, док. 137 и 138.

и неке окупаторске магацине. Акцијом је руководио Пана Букић Лимар, заменик команданта бригаде, са групом од око двадесетак бораца. Експлозив је поставио Јован Матић Браца, са једном мањом групом бораца. Исте ноћи су дигли мост на Пепељуши, на железничкој прузи Краљево - Крушевац, и тако је на њој био обустављен саобраћај. Ноћу, 4. априла 1944. године, два батаљона бригаде појурила су четнике Расинске бригаде и њеног команданта Радивоја Милојевића, али је он успео да им побегне. У Крушевцу је било заплешено много војних и других ствари.

Бригада је у селу Купцима запленила један немачки камион са 3.000 кг јабука. Ухваћен је један Немац и још неки цивили, за које се посумњало да су сарадници окупатора. Камион је спаљен, а јабуке подељене војсци. Заједно са Расинским одредом, 3 ЈМНО бригада упалила је те ноћи железничку станицу у Кошевима, на прузи Краљево - Крушевац, јављао је Недељко Караичић Милисав, у свом извештају за ПК Србије, од 6. априла 1944. године,³⁸⁾ а о тим акцијама јединица НОВЈ јављало се исцрпно и у извештају Одељења за државну заштиту Недићевог Министарства унутрашњих послова, од 6. априла 1944. године.³⁹⁾

У ноћи 7. априла делови 1. батаљона под командом Милисава Томића, званог Павле Трубњски, силази на железничку пругу Београд - Ниш између станица Бунис и Доњи Аџубеш. Са пруге су уклоњени сељаци, које су Бугари у селима мобилисали за ноћно чување железничке пруге. Експлозив је постављао Божидар Станковић Даравела, командир чете, предратни минер и радник у каменолому, који се затим повукао четрдесетак метара. За мину је као потезач имао обичан канап. Пред зору је наишао воз, повучен је канап и јака експлозија је задржала воз. Мина је експлодирала испод тендера и службених кола са четири вагона, а уништена је и пруга на дужини од око 100 метара.⁴⁰⁾

Командант Главног штаба НОВ и ПО Србије Петар Стамболић Јеремија, који се налазио у југоисточној Србији, обавештен је о продору Ударне групе дивизија НОВЈ из Санцака. Почетком априла он оријентише 2. и 3. ЈМНО бригаду и Јастребачки и Расински НОП одред, под командом новог Оперативног штаба јужноморавске зоне, формираног 26. марта 1944.

38) 36. НОР, I, 20, док. 138.

39) Исто, 21, док. 99.

40) Историјски архив Ниша (ИА Ниш) микрофилм бр. 5, снимак број 529, као и Архив АОС, к. 1, док. 17/1-1.

године,⁴¹⁾ према Расини и Копаонику за садејство са Ударном групом. Обе бригаде, Расински и Јастребачки НОП Одред по доласку у село Ломницу (Расина) планирале су напад на четнике које је требало тући баш на том терену где су се сматрале најјачим, чиме би се олакшао продор према Ибру и пошло у сусрет Ударној групи.

Командант бригаде Станимир Јовановић Јова 12. априла 1944. отишао је на партијски курс у Микловцу. Истог дана увече 2. и 3. јужноморавска бригада стигле су у Ломницу и разместиле се по селу са леве и десне обале Ломничке реке. У току ноћи послате су две патроле Расинског одреда према Крушевцу.⁴²⁾

Борба у Ломници, 13. априла 1944. године, одвијала се у склопу нове војно-политичке ситуације у јужној Србији.

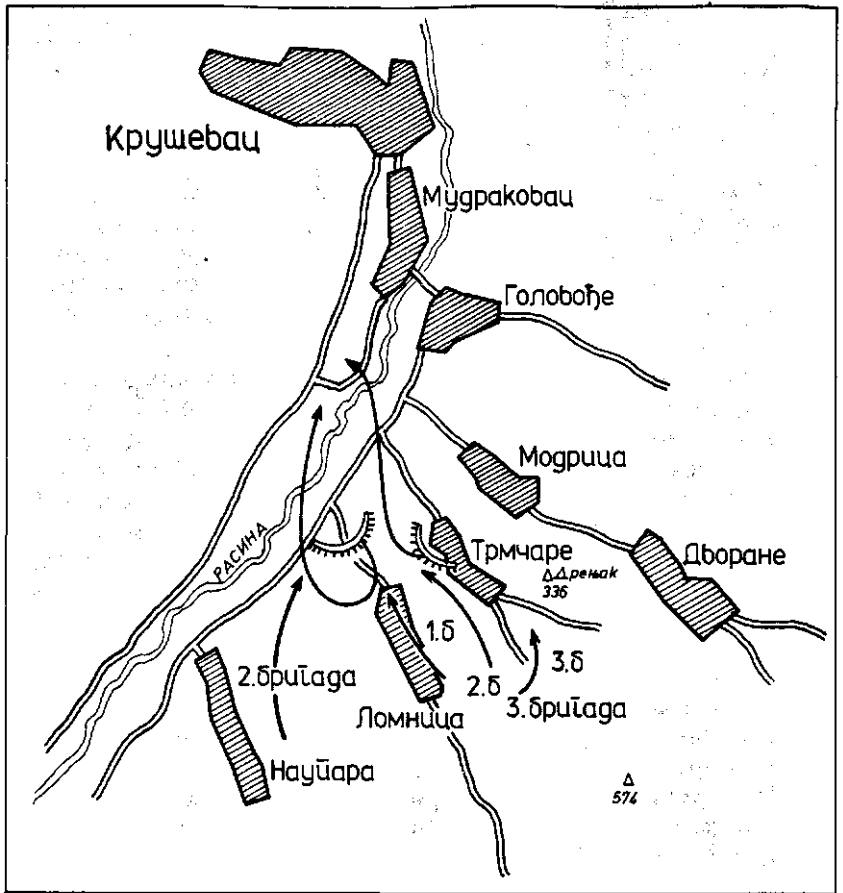
Немачко командовање убрзо је открило ову концентрацију снага НОВЈ и правце њихових дејстава према Копаонику и Ибру са циљем садејства Оперативној групи дивизија НОВЈ која је са запада продирала у Србију. Немачки командант Србије Фелбер на овој просторији располагао је са преко 1000 немачких војника, два бугарска пешадијска батаљона и са око 150 стражара СДС и љотићеваца из Крушевца. Сазнавши за продор јединица НОВЈ у Расину и Жупу, немачки командант наређује покрет главнине ових снага за Расину и Жупу, задржавајући покрет главнине ових снага за Расину и Жупу, задржавајући и даље тежиште дејстава својих главних снага према Ибру.

Из Крушевца се те вечери, 12. априла, према Ломници упутила једна јача немачка јединица, састава: 1. батаљон 3. полицијског пука и Падобранска школа, која је привремено боравила у Крушевцу.⁴³⁾ У 1 час 13. априла Немци су већ били на мосту у селу Мудраковац, где су и убили једног борца НОВ

⁴¹⁾ АОС, к. 181, док. 2/2 Наредба Главног штаба НОВ и ПО Србије о формирању Оперативног штаба јужноморавске зоне, од 26. маја 1944. За команданта јужноморавске зоне постављен је Риста Антуновић Баја, за начелника штаба Драгослав Петровић.

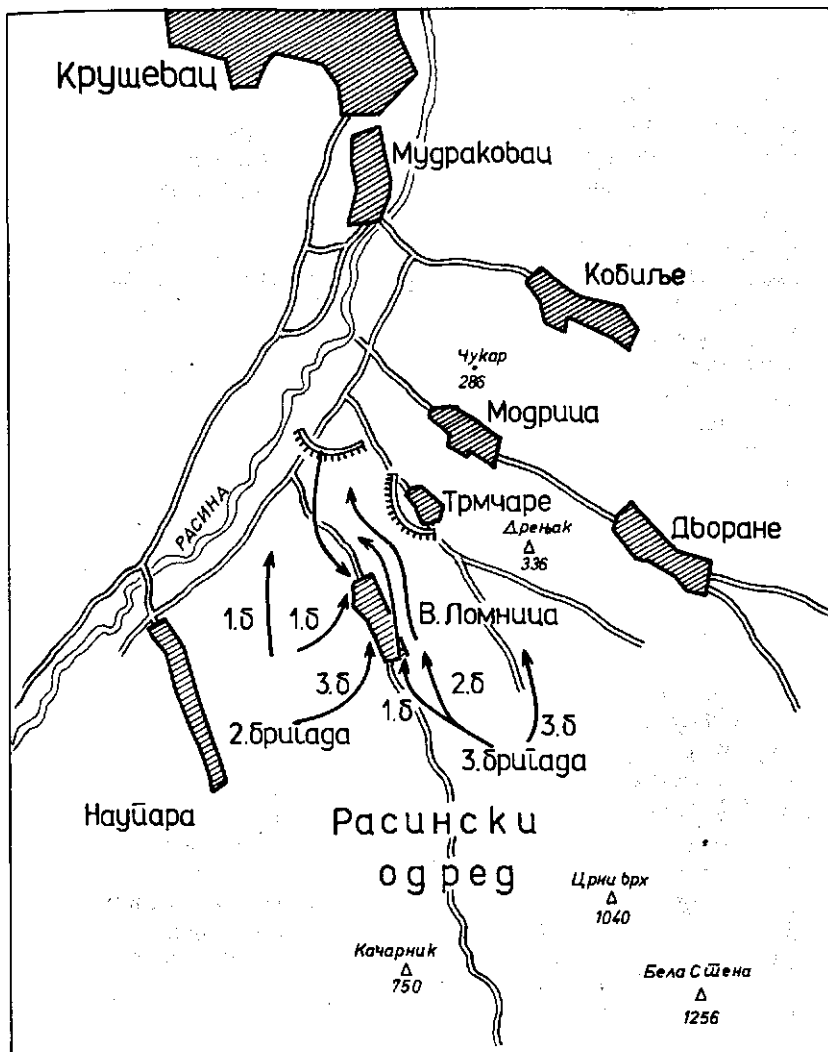
⁴²⁾ Аутори су се скоро у потпуности ослонили на рукопис Душана Милојевића »Ломничка борба« (Историјски архив Крушевац). Аутори напомињу да су овде писали само у Петрој бригади, док су друге јединице дотicali само уколико је то било заиста неопходно.

⁴³⁾ Били су то немачки војници који су се у Крушевцу и Врњачкој Бањи одмарали после борби на источном фронту и овде се припремали за намачку операцију »Коњички скок« (»Росселспрунг«) - код нас позната као »дрварска операција« против Врховног штаба НОВ и ПОЈ и посебно против Врховног команданта НОВ и ПОЈ друга Тита, изведена 25. маја 1944», године.

*Борба код Ломнице, 12. априла 1944. године, Прва фаза
(до 10,00 часова)*

из патроле, другог заробили а трећи је успо да им побегне. Покрет Немаца био је у намери да изведу на терену једну од вежби Падобранске школе, а за обезбеђење им је служио 1. полицијски батаљон. Немци су се кретали правцем Крушевац - Мудраковац - Ломница. Истовремено са Немцима кренуо је и батаљон СДК у неколио камиона, који се сместио у селу Степош и одмах распоредио дуж друма крај моста и са тог положаја нису се макли до краја борбе. Немци су недићевце овде поставили са задатком да спрече евентуални продор сна-

Борба код Ломнице, 12. априла 1944. године, у 13 часова

га НОВЈ преко овог моста ка Жупи. Четничка Расинска бригада налазила се на коси Равња, изнад Горњег Степоша, нешто за један километар више од недићеваца, улево. На крајњем десном крилу, у селу Трмчаре, налазило се 50-100 Немаца (не два батаљона Бугара, како се то до недавно тврдило).

Упркос толиком броју непријатељских војника, Оперативни штаб је плански и организовано започео са извођењем увлачења непријатеља у клопку. Штаб је имао сву обавештајну и оперативну ситуацију у својим рукама, па је наредио бригадама да се неопажено извуку из Ломнице и села Буци, у највећој тишини и да непријатељу оставе празан простор. Јединице НОВЈ су запоселе леву и десну косу и тако затвориле пролаз према селу Буци и одсекле излаз из села Ломнице према Киселој води. Обе ЈМНО бригаде биле су бројно јаче али су и бробени морал и борбено искуство њихових бораца и руковођилаца носили превагу над непријатељем, а биле су и добро наоружане. Свака десетина имала је по један пушкомитраљез или митраљез заплењен у ранијим борбама против непријатеља. На положајима које су запоселе бригаде и партизански одреди владала је потпуна тишина.

Распоред јединица НОВЈ био је следећи: Расински НОП одред (стотина бораца у две чете) налазио се око кућа у средини села Буци, лево од њега, на Ломничкој коси, били су 3. и 1. батаљон 2. ЈМНО бригаде, а десно, на коси села Буци, изнад села Трмчари, налазили су се 1. и 2. батаљон 3. ЈМНО бригаде. Штаб јужноморавске оперативне зоне налазио се у Слатком потоку (село Буци), код куће Милуна Јовановића.

Када се непријатељ дубоко увукао у Ломницу, дат је знак за напад и почела је огорчена борба по сеоским улицама и око сеоских зграда, већ око 5.30 часова. Борба се водила и на блиском одстојању, прса у прса. У борбу је Оперативни штаб убацио и минобацаче. Око 9 часова Немци су се још пробијали у Ломницу, а око 11 часова били су потпуно опкољени око школе и места Циганске куће, као и код немачког логора код сеоског гробља.

Када су Немци у свом надирању стигли до данашњег Задружног дома, осетили су слабост својих бокова, па су из 1. полицијског батаљона упутили јаче снаге, како би протерале јединице НОВЈ са коса на боковима и исправиле свој фронт.

Трећа бригада у овој великој и значајној борби водила је против Немаца три велика окршаја: на левој побочници 1. полицијског пука на Бучкој коси (између села Буци и Ломница, потом изнад места Циганске куће и на крају њена улога у пресецању одступнице Немцима испред Куновда у Равном Лугу. Распоред јединица 3. бригаде био је следећи: на десном крилу Бучке косе био је 2. до њега 1. батаљон, док је 3. батаљон заповедао крајње ивице косе улево, штитећи на тај начин пролаз Бучкој коси из правца села Сеземче и Слатина.

Ради обезбеђења своје побочнице, мајор Винт је својим снагама наредио да нападну НОВЈ на десном крилу Бучке косе (био је то 1. батаљон 3. бригаде). Немци су извршили силовити напад и натерали 1. батаљон да се повуче на стотинак метара, на релативно боље положаје на истој коси. Са ових положаја, 1. батаљон је извршио жестоки противнапад и натерао Немце у једну вододерину крај пута, одакле нису могли да подигну ни главу од жестоке ватре батаљона. Са неколко јуриша они су покушали да се извуку из ове вододерине, али безуспешно. Тада су у борбу уведени 2. батаљон 3. бригаде, кроз шуму у позадину непријатеља, и Расински НОП одред, и не могавши да издрже ову бочну ватру, Немци су се повукли. Тако је ликвидирана немачка побочница на Бучкој коси.

Противнапад 1. батаљона 3. бригаде, иако је у односу на целу борбу и положаје био локалан, имао је великог утицаја на даљи ток борбених дејстава. Започео око 10 часова пре подне, он као да је био сигнал за противнападе осталих јединица и од »потковица« убрзо се прерасло у општи противнапад свих јединица НОВЈ. Општи јуриш започела је прво 2. бригада на Ломничкој коси, а затим и Расински НОП одред из села Буци, пред којим је непријатељ испољио најјачи отпор.

У напад су заједно кренули 3. бригада - са 1. батаљоном на челу и Панетом Букићем Лимаром, замеником команданта бригаде, и Расински НОП одред на челу са Димитријем Писковићем Трнавцем, командантом одреда. Бригада и одред продужили су обухват Немаца правцем Куновачка коса, окружујући непријатеља у рејону: Циганске куће - гробље - Кисела вода, а 2. бригада је избила све до на 200 метара пред мостом Кисела вода, па се непријатељ нашао готово полуокружен у селу Ломница.

Трећа бригада је са два батаљона и Расинским НОП одредом успела да истера Немце из вододерине, који су се преко Ломничке реке дали у панично бекство ка Циганским кућама. У том нападу погинули су јуначки Раде Ристић, интендант бригаде, затим Милорад из Вељчинца и Живојин Борћевић Соко, командир 2. чете 2. батаљона, који је гонио Немце корз неку шакару и ту пао погођен.

Док су 1. и 2. батаљон хитали низ косу, Душан Рашовић Јоца, пушкомитраљецац 3. батаљона, који је био на обезбеђењу, самоиницијативно се прикључио 2. батаљону и јуришао тукући пушкомитраљезом Немце који су безглаво одступали. Немци су успели да уђу у школу и ту да се забарикадирају. Давали су жестоки отпор све док Италијан Нели није првом

минобацачком гранатом погодио кров школе. Пошто су још неко време давали отпор, Немци су излетели из школе на сеоски пут.

Развила се огорчена борба у самом селу. Борци су излазили иза плотова и тукли Немце у бекству. Од погинулих Немаца узимана је само муниција, које никада није било довољно; оружје је покупљено касније. Живописно је било видети како један немачки официр погођен лежи у јарку, а из торбе му бесомучно гаче гуска, други Немац пао је у брану за поточару, у руци држи гусана, који се растаје са животом.

После ликвидације немачки побочница на Бучкој и Ломничкој коси и потпуног разбијања њиховог чеоног напада на Буце, а док су још трајале борбе око сеоске школе и по сокацима Аомнице 1. и 2. батаљон 3. бригаде већ су стигли до места циганске куће, а 2. батаљон 2. бригаде до језерске заравни Ковачице и Гњиловца. Немци су у свом одступању наишли на сеоско гробље и ту су покушали да организују одбрамбени положај, заклањајући се на иначе ниском земљишту око надгробних споменика.

Око 11 часова завршено је прво окружење Немаца на северној ивици Ломнице у рејону: Циганске куће - гробље - Буковачка коса, место, звано Сурбија, које је извршила 3. бригада, а одмах затим и главно окружење Немаца у рејону: коса Коштан - Циганске куће - гробље - Кисела вода.

Јуриш 1. и 2. батаљона започео је из покрета. Иза 3. бригаде били су стално и омладинци из Трмчара, са нескривреном жељом да учествују у овој борби. УЈО је стигла и 1. чета Расинског НОП одреда. Започело је краткотрајно престојавање пред јуриш на Немце на гробљу, када је јединицама НОВЈ изненада запуцало са десног бока 1. и 2. батаљона 3. бригаде. Била је то група од око 50-100 Немаца, дотле распоређених у селу Трмчаре, којој је мајор Винт наредио да крене у напад на јединице НОВЈ. Настао је поново кркљанац. Борци су пуцали на Немце пред собом на гробљу, као и на оне који су им долазили с леђа. Међутим, 1. чета Расинског НОП одреда извршила је силовит јуриш на ову нову групу Немаца и натерала је да побегне својој главнини на сеоском гробљу.

Немци су се дали у бекство са ових положаја. Штаб 3. бригаде убрзава покрет својих јединица и на коси Кунавац у Равном Лугу сече одступницу Немцима који се у паничном бекству прилично неорганизовано повлаче ка Крушевцу.⁴⁴⁾

44) *Казивање Димитрија Писковића Трнавца*, тадашњег команданта Расинског НОП одреда, Драгољубу Мирчећу, у Београду, октобра 1983. године (машетофонски снимак разговора у Архиви МО СУБНОР Ниш).

За време од неколико сати колико је трајала ова велика борба у којој су Немци били потпуно разбијени, према извештају и признању немачког војноуправног команданта југоистока, генерала Фелбера, у овој борби из немачког борбеног строја избачена су 93 војника и старешине, од којих 14 погинулих, 38 несталих и 41 рањен.⁴⁵⁾ Заплењено је 50 пушака, шест аутомата и 14 пушкомитраљеза. Из јединица НОВЈ погинула су шесторица, а седам их је рањено. Из 3. бригаде погинула су четворица. Међу погинулима су интендант бригаде Ратко Ристић и командир 2. чете 2. батаљона Живојин Борђевић Соко.

»Ми смо« - пише Недељко Караичић Милисав - у свом извештају од 13. априла 1944. године за ПК Србије, »до самог Крушевца гонили потучене Немде. Немци нису имали времена да се пребаце преко моста на Расини, него су газили Расину, где су се многи подавили. Разбијени Немци бегали су као нека руља, да смо имали више муниције ни један не би главу изнео. Наши борци су јаначки јуришали... Овом акцијом (борбом) ми смо потукли и четнике. Ова акција ће утицати у многоме на даље догађаје у Расини... «⁴⁶⁾

Борба у Ломници била је једна од највећих борби које је водила 3. јужноморавска НО бригада од оснивања до 13. априла 1944. године. Командовање јединицама било је на висини. Чланови штаба бригаде налазили су се у штабовима батаљона и одатле су непосредно, на лицу места и у правом тренутку динамички руководили током борбе. Није затајила ни обавештајна служба. Штабови су на време били обавештени о присуству Немаца, мада се није сазнао њихов тачан број. Борба је била велика и по непримерном јунаштву, сналажљивости и борбености свих бораца и старешина бригаде, који су на Немце јуришали са песмом на уснама. О командовању говори речито и податак о веома малом броју погинулих бораца бригаде у борби са далеко јачим непријатељем.

Оперативном штабу јужноморавске оперативне зоне је пошло за руком да у Ломници нанесе дотле највећи пораз не-

⁴⁵⁾ Веома су различити подаци и казивања о броју погинулих Немаца. На тему »Ломничке борбе« објављено је преко 40 разних написа, описа и чланака. По неким подацима погинуло је 198 Немаца, од којих се у Расини удавило 48 (Борђе Матић, *У таласима револуције*, Крушевац, 1980, стр. 180; Миливоје Перовић, *Јужна Србија*, Београд, 1961, стр. 347, 348), који су подаци сигурно преувеличани и не помињу се ни у једној другој публикацији тако експлицитно, нити у неком документу, нити се они потврђују било на какав начин. Аутори из низа разлога усвајају податке из немачког извештаја.

И 36. НОР, I, 20, док 139.

мачких снага у југоисточној Србији, али овај успех није био експлоатисан, јер јединице НОВЈ нису продужиле гоњење непријатеља, нити су наступале према Копаонику и Ибру. Различита су виђења о томе зашто није продужено гоњење потпуно потученог непријатеља. Недељко Караичић Милисав обавестио је Главни штаб НОВ и ПО Србије: »... Ми нећемо гонити дражиновце услед новонастале ситуације. Једна бригада ће и даље остати у Расини, а једна ће прећи на топлички терен, за сада остају пар дана обе... «⁴⁷⁾

У поменутом рукопису Душана Милојковића наводи се изјава Ристе Антуновића Баје, команданта оперативног штаба: »Застао сам у колибама изнад Раваништа док не стигне 3. јужноморавска НО бригада. Доведоше ми једног човека у годинама, катранцију са коњићем и самаром. Тражио је главног команданта јединице која силази са Јастрепца у Ломницу. Када је сазнао да сам то ја, завукао је руку у самар и из најскровитијег места извукао писмо. Написао га је Пеко Дапчевић. Обавештавао нас је да су одустали од даљег пробоја преко Ибра, јер су наишли на јаке непријатељске снаге. Када сам упоредио писања и 12. април, схватио сам да су они два дана раније одлучили да се пробију у другом правцу. После победе над Немцима у Ломници, с обзиром на временске прилике које су владале, нарочито на веома висок водостај Расине, знајући да се Ударна група дивизија враћа натраг, знали смо да ће четничке снаге ангазоване за спречавање продора Групе дивизија преко Ибра моћи да стигну као помоћ четницима у Жупи ако их будемо напали. Како нам иза леђа остаје набужала Расина нисмо хтели да нападамо четнике у Жупи.⁴⁸⁾

МАЈСКЕ БОРБЕ

Трећа јужноморавска бригада после борбе у Ломници кретала се по терену Расине, Јастрепца и Мораве. Обилазила је села у тим крајевима и одржавала политичке конференције с народом. Време је искоришћено и за интензивни партијско-политички рад и за културно-просветну активност у бригади и на терену.

Празник рада - Први мај бригада је свечано прославила у Рибарској Бањи. Говорили су Јован Крстић Мргуд, помоћ-

⁴⁷⁾ ИСТО.

⁴⁸⁾ Рукопис Д. Милојковића као под 42.

ник политичког комесара бригаде, и Светислав Савковић Јоца, политички комесар батаљона. Бригадна екипа дала је успелу културно-просветну приредбу за народ и борце. Цео дан је проведен у весељу и игри.

Тежња окупатора и његовог главног команданта у Србији, генерала Фелбера, да онемогући развој НОП и НОВЈ у Србији није се остварила. Развојем НОБ у југоисточној Србији створени су сви услови за овладавање кључном територијом у овом делу земље, са које би се онемогућило коришћење главне комуникације на Балкану а тиме и у Србији. Успеси ЈМНО бригада у Ломници јасно су показивали да је НОБ у југоисточној Србији обезбедио себи базу за овладавање Србијом, чега се генерал Фелбер највише плашио.⁴⁹

Секретар ПК КПЈ за Србију Благоје Нешковић Михајло и политички комесар Главног штаба НОВ и ПО Србије Мома Марковић, који су се налазили код Ударне групе дивизија, после продора преко Ибра и ношења одлуке Врховног штаба о пробоју према западној Србији, траже од команданта Главног штаба Србије Петра Стамболића Јеремије и чланова ПК Србије Недељка Караичића Милисаву и Драгог Стаменковића Плавог (Бранка), далеко већу активност српских бригада НОВЈ у Србији: »... У вези са одласком наших јединица на ову просторију, на којој очекујем јачих борби, као што смо имали на Ибру, морамо појачати акције по читавој Србији. Да би се спојиле наше снаге са ове територије са снагама са те територије и других морамо искористити испражњавање гарнизона по Србији ради пребацивања њихових снага на овај терен. Морамо појачати активност око Ибра, преко Западне Мораве (Гледићи) и у Крајини.«⁵⁰

Активност бригада НОВЈ и партизанских одреда у југоисточној Србији у овом периоду обезбеђивала је извршење постављених захтева Врховног штаба и Главног штаба Србије. У складу са тим 3. ЈМНО бригада и у мају 1944. године развија необично успешну борбену активност у Расини, Топлици и у долини Јужне Мораве. Задржала се на северним падинама Јастрепца ради заштите у основи слободне територије од непријатељских упада и дејстава са простора Алексинца и

⁴⁹ АОС, к. 28, док. 22/1, Телеграм немачког команданта за Србију и управног команданта Југоистока, генерала Фелбера, врховној команди Вермахта:» Комунисти настоје свим средствима да се учврсте у Србији не само у војничком већ и у политичком погледу. . . У случају успеха, то не би само значило да су овладали извесном просторијом у Србији, већ шта више да би тиме биле угрожене обе главне саобраћајнице према југу. . . «

⁵⁰> 36. НОР. I, 20, док. 141.

Крушевца. Бригада је сређивала своје јединице, вршила попу-ну и штитила слободну територију од непријатељских упада из правца долине Јужне Мораве. Крстарила је Малим и Великим Јастрепцем и често силазила у долину Јужне Мораве.

Почетком маја 1944. године стижу и прве пошиљке ратног материјала (наоружање, муниција и експлозив) и одеће и обуће, које па захтевима енглеских мисија, савезнички авиони бацају на импровизоване аеродроме на Јастрепцу, то је политички имало велики одјек у народу, који се и овога пута уверио да савезници помажу Народноослободилачку војску Југославије, јер се она једино бори против Немаца и Бугара.

Уочи 5. маја, бригада је извршила напорни марш преко Јастрепца и упала у село Пољаци и водила ноћну борбу са око 200 четника из Моравске бригаде. Четници су били разбијени и протерани из села. Нису познати њихови губици, а бригада је имала двојицу погинулих и једног су четници заробили. Недићево министарство унтрашњих послова лагало је као и увек и о овој борби.⁵¹⁾

Само три дана касније, бригада се налазила у селу Мала Река, где је била нападнута од неколико већих четничких јединица. Како су се у селу налазили и 2. јужноморавска НО бригада и Оперативни штаб, који је добио енглеске минобацаче и тешке митраљеже, са доста муниције, то је овај четнички напад, после скоро једнодневне тешке борбе, био скршен. Пред вече је бригада извршила силовити јуриш и протерала четнике са овог терена. Већ истог дана бригада води жестоку борбу са четницима 2. расинске бригаде капетана Мирка Томашевића у селу Гревце. Губици непријатеља нису били утврђени, а бригада није имала губитака.

Очигледно је било да је непријатељ имао врло добру обавештајну службу и да је ревностно и тачно пратио кретање бригаде и на правцима њеног кретања стално истрауо јаче снаге, најчешће јачине до једне четничке бригаде. У извештајима Недићевог Министарства унтрашњих послова стално се истичу извештаји окружних начелника Ниша, Крушевца и Лесковца о сталним упадима јаким комунистичких снага из Топлице у Расину и у Мораву и у обрнутом смеру. Скоро свакодневна борбена активност бригаде на овој просторији и

⁵¹⁾ > 36. НОР, I, 21, док. 104. - »Акција коју воде јаке четничке снаге у срезу Расинском против комуниста већ сада показује добре резултате. У борбама 3. и 4. маја на просторији с. Здравинь - Петина - Пољаци и код с. Буци и Ломница до сада је убијено око 60 комуниста, а већи број је рањен. Разбијене комунистичке банде четници набацују на гребен Јастрепца, који је под ниским снегом, где су им постављене јаке заседе. . . «

њени велики борбени успеси уносили су несумњиви страх код квислинга и они на овај терен све чешће доводе четничке бригаде из Великог Поморавља.

Ноћу 15/16. маја бригада је напала један војни транспортни воз Кормана. Постављене су мине на пружи Доњег Љубеша и Кормана, па се бугарском транспортном возу бој 114, који је долазио из Сталаћа, услед експлозије, преврнула локомотива са службеним колима и четири вагона, а пруга била оштећена на дужини од око 100 метара. Било је мртвих и рањених, а заробљено је и 16 бугарских војника. Заплењено је много војног материјала, пуних ранчева, одеће и обуће. Бригада је имала једног погинулог и тројицу рањених.

Исте ноћи, бригада се пребацила у Девчу. Њу су у току 17. маја нападали снажнији делови једног батаљона Руског заштитног (белогардејског) корпуса (РЗК) из простора Ниша. Жестока борба развила се на косама изнад села Чубуре. Бригада је успела да растера белогардејце и гонила их је све до Дудулајца. Белогардејци су имали у овој борби десет мртвих и више рањених.

Према прикупљеним обавештајним подацима утврђено је у другој половини маја 1944. да се на простору јужно од Крушевца поново прикупљају јачи делови Расинско-топличке групе корпуса ДМ(РТГК), под командом потпуковника Кесеровића, састава: Јастребачки, Расински, 2. косовски и Топлички корпус, укупне јачине око 8.000 људи.

Ради спречавања ових четничких јединица да продру на слободну територију у Топлици, 3. јужноморавска бригада се преко Јастрепца, обишавши села на његовим северним падинама, вратила у Расину. Обавештен о овом покрету Кесеровићевих снага, штаб бригаде 22. маја наређује извићање ка селу Великом Шиљеговцу, у чијем су се рејону концентрисале најјаче четничке снаге, укупно око 2.500 четника. Бригада се налазила у рејону Рибарске Бање.

Бригада је пошла у напад предвече 22. маја. Четници су тежили да по сваку цену задрже ово упориште у својим рукама. У току борби које су трајале и сутра цео дан Расинска бригада је потиснула у село, а по паду ноћи блокирана. Једна већа група четника забарикадирала се у школској згради са чврстим зидовима. Приступ је био готово немогућ. Четници су имали и један мали минобацач са доста мина. Четници се нису предали ни када се пушкомитраљезац Бики Петровић из 1. батаљона привукао школи на тридесетак метара и отворио жестоку ватру на прозоре. У борби је погинуо Божидар Ераковић Костреш, помоћник политичког комесара 3. батаљона,

а борци Миломир Татаревић је био тешко рањен и умро је од рана. У току наредне ноћи борба се све више распламсавала. Осећало се попуштање борбене активности четника. Четницима су дошли у помоћ и делови 27. бугарске дивизије, са обезбеђења пруге Бунис - Корман, те је борба постала још жешћа. До уништења Расинске бригаде није дошло због ове интервенције бугарских снага, па су четници успели да се у касно доба ноћи извуку из Великог Шиљеовца и да заједно са бугарским деловима одступе ка Бунису. У акцији 3. бригаде сачуван је и један недићевски извештај, по обичају пун пропагандних лажи и измишљотина, али су и недићевци признавали да су четници имали једног погинулог и седам рањених.⁵²⁾

Тих дана бригада је добила неколико значајних обавештења и наредби. По наредби Главног штаба НОВ и ПО Србије од 7. маја 1944. године 3. ЈМНО бригада преименована је у 5. српску народноослободилачку бригаду.⁵³⁾ Извршена је и реорганизација свих бригада, свака је имала по четири батаљона, сваки батаљон по четири чете, свака чета јачине око 60 бораца. Међутим, треба истаћи да је 3. бригада формирала свој четврти батаљон већ месец дана раније, априла 1944. године. Штаб бригаде је обавештен и о формирању Прве дивизије НОВЈ (нешто касније преименоване у 21. дивизију) и да бригада улази у њен формацијски састав.

Према наређењу штаба 21. дивизије Пета бригада остаје у Расини и Морави, непрекидно крстари овим тереном и разбија мање непријатељске јединице и групе. За време једног од тих покрета, бригаду су, око 10 часова 29. маја у рејону Чокотин Гроб, Галово, нападе јединице четничког Расинског корпуса из РТГК. У борби која се продужила до пада мрака бригади је успело не само да обиђе четнике, потпомогнуте једним батаљоном 5. пука Српског добровољачког корпуса (СДК) који је дошао из Крушевца, већ и да их делимично разбије и одбаци ка Бунису. Убијено је 15 непријатељских војника, а бригада је имала двојицу погинулих и два рањена.

Прогонећи четнике ка Бунису, бригада је у ноћи 29/30. маја опет сишла на магистралну пругу Београд - Ниш и код Буниса поставила mine. Наишао је брзи воз, па се преврнула локомотива и седам вагона. Партизани су отворили ватру на воз, а затим извршили претрес вагона. Том приликом нису препознали Драгишу Цветковића, бившег председника југос-

52) 36. НОР, I, 21. док. 107: Обавештење Команде СДС од 25. маја 1944. године команданту Окружног граничног одреда о догађајима у Србији.

53) АОС, кут. 1071, рег. бр. 1/1.

ловенске владе. Према једном недићевском извештају, у ^{овој} партизанској диверзији погинуло је неколико немачких војника, два железничара и два грађанска лица. Партизани су заробили десет Бугара и седам Немаца, којима је суђено у шумама изнад Великог Шиљеовца и они су стрељани и одвели два стражара. О овој успешној диверзантској акцији 5. бригаде јављао је и секретар ОК КПЈ за Топлицу Радош Јовановић Сеља у свом извештају за ПК КПЈ за Србију, 2. јуна 1944. године.⁵⁴⁾

*

Завршио се први период у борбеном историјату бригаде од формирања (14. јануара 1944. године), па до уласка у формацијски састав 21. дивизије НОВЈ (30. мај 1944.). Био је то период успешних непрекидних борбених акција и удара по непријатељској живој сили и његовим војним и привредним објектима.

Бригада је у том периоду прво била под непосредним руководством Окружног комитета КПЈ за лесковачки округ и чланова ПК КПЈ за Србију (Недељко Караичић Милисав и Драги Стаменковић Бранко), који су тада руководили НОП-ом у целој југоисточној Србији, затим, од 25. јануара до 12. марта 1944. године, под командом Оперативног штаба јужноморавских бригада а од 26. марта 1944. године под командом Оперативног штаба јужноморавске зоне, чији је командант био Риста Антуновић Баја, све до уласка у формацијски састав 21. дивизије.

У том времену бригада је дејствовала само на територији Топлице, Расине и у долини Јужне Мораве.

У периоду од четири и по месеца своје борбене активности бригада је водила 19 борби против непријатеља свих врста и боја и извршила четири успешне диверзије на железничкој прузи Београд - Ниш и Прокупље - Куршумлија и на другим железничким објектима, значи, просечно по једну акцију на сваких пет дана. Водила је 11 борби против четника, четири против Бугара, једну против љотићеваца и белогардејаца, две против Немаца и једну против Бугара и четника, чиме је јасно ставила до знања окупаторском командовању и контрареволуцији да је постала значајна војна снага НОП у Топлици и уопште у овом делу Србије, јака ударна снага НОП и значајан

⁵⁴⁾ 36. НОР, I, 9, док. 1- »V српска бригада... Пре три дана преврнула воз код Буниса, убила 20 и заробила једног Немца и 20 Бугара. Плен је одличан«.

и немерљив фактор у подизању борбеног морала народа овог краја Србије и јаке вере у коначну и релативно блиску победу социјалистичке револуције.

У тим акцијама бригада је из непријатељевог борбеног строја избацила укупно 428 војника и старешина, од којих 100 Немаца, 206 четника, 112 Бугара и 10 љотићеваца. О жестини ових борби говори и податак о 314 погинулих непријатељевих војника (197 четника, 93 Бугара, 10 љотићеваца и 14 Немаца), затим 44 рањена (3 четника и 41 Немац), несталих 38 Немаца (према немачком извештају) и 32 заробљена, од којих 9 четника, 16 Бугара и седам Немаца. Од укупно 8.950 непријатељевих војника, колико се процењује да је бригада имала против себе у овим борбама и акцијама (5.900 четника, 700 Немаца, 1900 Бугара, и 450 љотићеваца и белогардејаца), из борбеног строја избацила 428, односно 7% његовог састава, што се може сматрати значајним борбеним успехом.

Ратни плен који је бригада задобила у тим акцијама био је такође велики. Уништено је шест камиона (пет бугарских и један немачки), оборена су два бугарска авиона, уништена је једна локомотива и пет вагона, дигнуто 3 км железничке пруге, демолирана једна железничка станица и уништен је бацач. Заплењено је: 73 комада оружја (два »шарца«, три пушкомитраљеза »брно«, 67 пушака, једна немачка стројница), доста муниције (око 900 пушчаних и митраљеских метака, двоја кола муниције, око 250 ручних бомби), затим један камион, девет коња са опремом и преко 30 пари одеће и доста обуће. Сав овај велики ратни плен у значајној мери повећао је ватрену моћ бригаде.

О тежини и огорчености којом је бригада водила ове борбе речито говори и подаци о значајним сопственим губицима у људству и материјалу. Из њеног борбеног строја избачено је 90 бораца и старешина, од којих 26 у борбама против Бугара, шест против Немаца и 58 против четника, што је разумљиво с обзиром на то да је бригада водила и највише борби против снага контрареволуције. Погинула су 33 борца (10 од Бугара, 4 од Немаца и 19 од четника), рањена 54 (14 од Бугара, двојица од Немаца и 38 од четника) и тројица заробљена (двојица од Бугара и један од четника). Рањени и погинули били су већином пореклом Топличани, који су и представљали огромну већину борачког састава бригаде.

О храбрости и самопрегору старешина бригаде говори и податак о погибији шесторо војних и политичких руководилаца. О храбрости другарица никада неће бити довољно речи.

Само у овом периоду борбених дејстава бригаде погинуле су Душанка Борђевић Душка и Милијана Мијајловић Нада, Стојанка Бандук била је тешко рањена, заробили су је Бугари, мучили и онда стрељали.

Борачки и старешински кадар јединица 3. јужноморавске, а од 7. маја 1944. године 5. српске НО бригаде, био је у огромној већини искусан у борбама против сваког непријатеља, па и најобученијег и добро наоружаног Немца. Тај кадар је потицао из Јастребачког и Расинског партизанског одреда, у којима је стицао драгоцену борбена искуства, па се такав показао и у борбеним дејствима бригаде.

Карактеристике борбених дејстава јединица бригаде, јесу да су она комбинована, углавном нападна, ретко одбрамбена, а зависила су и од иницијативе њених старешина, која је била добро развијена, и која се посебно испољила у успешном постављању заседе Бугарима код Умца. Овако велика и делимично беспутна територија, са огромном препреком као што је Јастребац, који је бригада неколико пута прелазила тешким и неповољним временским условима, као и скоро сваким даном добијани нови задаци и честе промене борбене ситуације, захтевали су од бораца и старешина, посебно оних у командама чета, велику издржљивост, а од штабова батаљона брзо прилагођавање новонасталим ситуацијама и значајну борбену самоиницијативу, што су они у пуној мери и показали.

Већ у марту, а посебно у априлу 1944. године, бригада је имала потпуну борбену иницијативу. Водила је офанзивне акције тако да су се непријатељске снаге повукле у своје гарнизоне у већа насељена места. На слободну територију су излазили са јачим снагама само у времену организовања крупнијих офанзива против јединица НОВЈ. Чак ни Бугари нису смели да изврше одмазду у Великој Плани (топличкој) после борбе на Умцу, већ су то урадили знатно касније.

Као резултат континуираног процеса НОП у Топлици, Расини и Косаници, 3. јужноморавска бригада је жестоким и успешним ударима по непријатељској живој сили и јаким непријатељским гарнизонима представљала сигурни ослонац деловања органа народне власти, партијској и скојевској организацији на терену којим се кретала и на коме је изводила своја борбена дејства, вршила политичку делатност и улогу мобилизатора широких народних маса у сврставању у борбене редове јединица НОВЈ у југоисточној Србији. Бригада није имала локални, топлички карактер. По ширини извођења борбених акција она је била бригада Србије.